

ІНДИВІДУАЛЬНІ І КОЛЕКТИВНІ МОВНІ ПРАВА: ПРОБЛЕМИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ

Розглянуто актуальні проблеми співвідношення індивідуальних і колективних мовних прав і механізми їх гармонізації. Досліджено різні погляди щодо пріоритетності індивідуального чи колективного під час регулювання мовних відносин. Запропоновано конституційне закріплення мовного обов'язку як одного з механізмів забезпечення індивідуальних і колективних мовних прав.

Ключові слова: індивідуальні права, колективні права, мовні обов'язки, мовні права.

The article examines the relationship between actual individual and collective linguistic rights and mechanisms for their harmonization. The different views on the priority of individual or collective in the regulation of linguistic relations. A constitutional recognition of linguistic duty as one of the mechanisms of individual and collective linguistic rights.

Key words: collective rights, individual rights, language duties, language rights.

Відповідно до сучасних уявлень про права людини в системі міжнародного права, все більший інтерес виявляється до захисту прав як кожної людини окремо, так і цілих груп людей.

За колом суб'єктів-носіїв у теорії права виділяють індивідуальні і колективні (групові) права. Ті права, якими особа може користуватися незалежно від інших осіб, належать до індивідуальних, а ті, реалізація яких можлива лише групою осіб, а не окремим її індивідом, відповідно є колективними.

Проблема співвідношення прав людини і прав народів (національних меншин), у тому числі й мовних прав, залишається науково не розробленою і привернула до себе увагу дослідників лише в останні роки [8 – 12; 14 – 20].

Законодавче визначення змісту й обсягу індивідуальних і групових мовних прав і встановлення їх балансу залишаються на сьогодні актуальними проблемами, вирішення яких у кожному конкретному випадку потребує спеціальних підходів. Реалізація в законодавстві концепції поєднання індивідуальних і групових прав стала чинником, що, з одного боку, відповідає суспільним потребам і міжнародним стандартам, а з другого – ускладнює вирішення мовних питань.

Дослідженню природи індивідуальних і колективних прав у різних аспектах присвятили свої праці вітчизняні й зарубіжні вчені: М. Карбонель, Д. Валадес, В. Декомб, Т. Скутнабб-Кангас, Р. Філіпсон, Е. Чен, К. Юнг, О. Ткаченко, І. Кресіна, Е. Хамель, К. Мар-Молінеро, Ф. де Вареннес, І. Попеску, О. Картунов, О. Гришаєва, С. Римаренко, С. К'еркегор та ін.

Протягом ХХ ст. сформувалося два основні наукові підходи до співвідношення індивідуальних і колективних прав. Один із них проголошує насамперед пріоритет прав людини, зазначаючи, що колективні права реалізуються виключно через індивідуальні права, інший визнає суб'єктність колективних прав національних меншин. У рамках першого напряму декларується, що представники національних меншин мають рівні громадянські права, суб'єктами права є виключно індивіди, що належать до тієї чи іншої меншини. Ліберальна теорія (теорія індивідуальних прав) виходить з того, що в політиці слід відмовитися від національних пріоритетів в ім'я загальнолюдських прав і свобод. Однак слід зазначити, що все частіше науковці актуалізують ще один підхід до мовних прав: заперечення пріоритету будь-яких прав і досягнення компромісу між індивідуальними і колективними правами.

В останні роки посилюються суперечки навколо індивідуальних і колективних прав. Як зазначають окремі автори (зокрема D. Jonston [13], це, фактично, боротьба між прихильниками двох протилежних (так би мовити, західних і незахідних) позицій, одні з яких визнають групові права (Дж. Грей, В. Ван Дайк, Д. Джонстон, О. Картунов, В. Кімлічка, В. Котигоренко, І. Кресіна, М. Розенфельд), а інші – ні.

Дедалі більше знає критики позиція пріоритетності індивідуальних прав як інструмент реалізації бажання Заходу панувати над світом: "Права людини розглядаються як вправа західного підступного міркування: не будучи більше здатним домінувати над світом за допомогою прямого імперського правління, Захід тепер маскує своє бажання панувати в неупередженій, універсалізованій мові прав людини та намагається накинути свою вузьку точку зору численним світовим культурам, які не поділяють західних концепцій індивідуальностей, самостійності чи свободи" [12, с. 103].

Важливою особливістю прав людини як феномена світової культури є їх дуальний характер. З одного боку, права відображають важливу атрибутивну якість, життєву потребу людини бути самобутньою особою, самим собою. З іншого – права людини визнаються складовою правової системи суспільства, що надає їм юридичну силу та забезпечує їх визнання та захист державою. Унаслідок цього людина водночас є і приватною особою, і громадянином певної держави [18].

На неможливість абсолютного розмежування колективного і індивідуального, умовність пріоритету останніх указує С. К'єркегор: "Одиничне вище за загальне – за тієї, однак, умови, що одиничне, лише побувавши в лоні загального, виділяє себе, як щось вище" [6, с. 29].

На думку К. Юнга, "при пильнішому розгляді залишається тільки дивуватися, скільки ж у нашій так званій індивідуальній психології так званого колективного. Його так багато, що індивідуальне за ним просто зникає" [5, с. 168]. Індивідуалізацію К. Юнг вважав процесом диференціації з метою розвитку індивідуальної особистості. Оскільки індивідуум не лише є окремою істотою, а й передбачає колективне ставлення до власного існування, то процес

індивідуалізації веде не до відособлення, а до більш інтенсивного й загального колективного зв'язку. Учений дійшов висновку, що свідомо особистість є більш-менш довільно обраним фрагментом колективної психіки [5, с. 169].

І. Кресіна зауважує: “Усі головні спонуки й форми мислення й чуття є колективними чинниками. Усе те, про що люди домовляються як про загальне, є колективним” [Там же, с. 168].

“Права особи та права нації не можна субординувати, – вважає Т. Модуд. – Якщо перевагу віддавати правам особи, ми розчинимо в них права націй: право на самовизначення, державу ... Якщо ж ми вирішимо, що права народів вищі, то неодмінно прийдемо до дискримінації” [16, с. 85].

На практиці також часто буває важко розділити індивідуальні і колективні мовні права, оскільки вони переплітаються. У зв'язку із цим виникає проблема, що повинно бути для держави пріоритетним: задоволення мовних інтересів індивіда чи забезпечення мовних прав групи (спільноти).

Метою статті є дослідження мовних прав у контексті індивідуальних і колективних прав та механізмів їх узгодження.

Т. Скотнабб-Кангас і Р. Філіпсон так визначають індивідуальні і колективні мовні права: “На індивідуальному... рівні кожен може без сумніву ідентифікуватися зі своєю рідною мовою, і це повинні поважати інші. Під мовними правами розуміють право вивчати рідну мову і право її використовувати, право вивчати хоча б одну з мов у країні перебування. На колективному рівні передбачається право міноритарних груп на існування..., право на об'єднання і розвиток своєї мови і право для меншин створювати й підтримувати школи...” [19, с. 26].

Е. Чен у своїй праці “Філософія мовних прав” чітко встановлює роль держави в їх визнанні й захисті індивідуальних і колективних мовних прав: “Мовні права – це права індивідів і колективних мовних груп на невтручання з боку держави, на сприяння держави використанню власної мови і її збереженню, гарантії її виживання, отримання інформації і державних послуг власною мовою і гарантії того, що інші законні права не будуть ставитися в невігідне становище і бути предметом дискримінації за мовними підставами” [15, с. 69].

Е. Хамель указує, що “колективні права є дискусійними в етнічних, філософських і юридичних термінах..., оскільки вони завжди можуть конфліктувати з індивідуальними правами. А їх імплементація може стати ризикованою, тому що в багатьох частинах світу вони піддають сумніву глибоко закорінені владні структури” [Там же, с. 69–70].

Уявлення про індивідуальні і колективні мовні права відображаються у двох протилежних принципах – принципі персональності і принципі територіальності [18, с. 273–274].

Відповідно до принципу персональності визнається право індивіда на використання рідної мови в будь-якій комунікативній ситуації в межах юрисдикції держави. Принцип територіальності стосується права спільноти мати рідну мову, яка використовується в суспільному житті й визнається в межах конкретної території.

Здається, що принцип територіальності сприяє мовним меншинам, гарантуючи їм певні права в межах їх власного простору перед домінуванням і вторгненням мажоритарних мовних груп, і тому є моделлю, прийнятною в різних європейських контекстах. Однак існують думки, що часто застосування принципу територіальності призводить до заміщення одного роду монолінгвізму іншим – мажоритарного міноритарним – і, разом із тим, до протилежної нетерпимості й дискримінації. Щоправда, при цьому критики принципу персональності стверджують, що коли дві чи більше мов починають контактувати й одна з них домінує, широко відома, більш престижна, то навряд чи носії цієї мови будуть вивчати менш престижну мову, і тому право індивіда на використання рідної мови залишається нереалізованим з прагматичних міркувань.

Колективні права в Конституції України закріплені, зокрема, у ст. 10 (мовні права української нації, корінних народів та національних меншин в Україні), ст. 12 (національно-культурні і мовні потреби діаспори), ст. 53 (право національних меншин на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства) та ін. [1]. Таким чином, в Основному Законі України виділено чотири суб'єкти групових прав: український народ – громадяни всіх національностей, українська нація, корінні народи, національні меншини. Конституція також визначає індивідуальні права громадян, зокрема на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови (статті 24, 36, 53).

Статті 1 і 2 Загальної декларації прав людини непрямо проголошують мовні права індивіда як складову його особистих прав: "... кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені в цій Декларації, без будь-якої різниці відносно раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового чи іншого стану" [3].

У статтях 29 і 30 Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1979 р. [4] визначено колективні мовні права дитини: у тих державах, де існують етнічні, релігійні або мовні меншини чи особи з числа корінного населення, дитині, яка належить до такої меншини чи корінного населення, не може бути відмовлено у праві спільно з іншими членами своєї групи користуватися своєю культурою, також рідною мовою (ст. 30).

Важливим кроком на шляху визначення мовних прав стала розробка Загальної декларації лінгвістичних прав 1996 р. [2]. У ній точкою відліку є поняття *мовна спільнота*, яка визначається як "будь-яка людська спільнота, що історично склалася на певній території, ототожнює себе із народом і розвинула спільну мову як природний засіб спілкування і культурного згуртування між її членами" (ст. 1. п. 1). У Декларації зазначено, що мовні права є індивідуальними і колективними водночас. Індивідуальні права, що визначаються як невід'ємні права особи, які повинні реалізовуватися незалежно від ситуації, полягають у праві визнаватися членом мовної спільноти, право використовувати свою мову у приватному і суспільному житті. Колективні права, згідно з Декларацією, включають право на

освіту своєю мовою, право на культурні і медійні послуги власною мовою, використання власної мови в офіційній та адміністративній сферах.

Загальна декларація мовних прав виходить із того принципу, що права всіх мовних спільнот рівні і не залежать від політичного і правового статусу їх мови як офіційної, регіональної чи мови меншини.

Ословські рекомендації з мовних прав національних меншин 1998 р. [7] закріплюють права осіб, які належать до національних меншин, використовувати свої імена, прізвища й по батькові своєю мовою відповідно до своїх традицій і лінгвістичних систем; створювати й підтримувати свої засоби масової інформації мовою меншини, а також мати доступ до часу мовлення власною мовою у ЗМІ, що фінансуються за суспільний кошт; отримувати від регіональних і місцевих державних закладів цивільні документи й сертифікати як офіційною мовою чи мовами держав, так і мовою цієї національної меншини.

У той же час у рекомендації № 12, яка пов'язана з економічним життям, пропонується встановлення рівноваги між бажанням окремих приватних осіб використовувати мову меншини в економічній діяльності і державним інтересом у використанні офіційної мови, яка домінує в галузі дотримання прав виробників і споживачів: "Усі громадяни, включаючи тих, що належать до національних меншин, мають право управляти приватними підприємствами мовою (мовами) на власний вибір. Держава може вимагати додаткового використання офіційної мови (мов) лише в тих випадках, коли законний публічний інтерес є очевидним, наприклад, коли йдеться про забезпечення захисту працівників чи споживачів або у відносинах між підприємством і державною владою. Держава має право вимагати застосування офіційної державної мови (мов) у тих галузях економічної діяльності, які стосуються здійснення прав інших осіб або де потребується взаємообмін інформацією і взаємодія з державними органами. Це впливає із допустимих обмежень свободи вираження, передбачених п. 3 ст. 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та п. 2 ст. 10 Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод. ... захист прав і свобод інших людей та обмежений перелік потреб державного управління, звичайно, можуть виправдовувати окремі вимоги щодо додаткового використання офіційної мови (мов) даної держави. Це може стосуватися, залежно від обставин, таких сфер діяльності, як додержання санітарних норм і правил безпеки на робочому місці, захист споживачів, трудові відносини, оподаткування, фінансова звітність, державна програма охорони здоров'я, страхування від безробіття і транспорт. Виходячи із законних громадських інтересів, держава може вимагати, щоб у таких ділових сферах, як прийнята у державі система позначень та маркування, на додаток до використання будь-якої іншої мови, також застосовувалася офіційна державна мова чи мови, про що йдеться у пункті 60 Пояснювальної доповіді до Рамкової конвенції про захист національних меншин. Отже, держава ніколи не може заборонити використання мови, але вона може, керуючись законними громадськими інтересами, вимагати додаткового використання офіційної державної мови (мов)" [Там же].

Безастережене перенесення західного досвіду вноормування індивідуальних і колективних мовних прав і регулювання мовних відносин на український ґрунт не вирішить мовних проблем в Україні. Адже у процесах державотворення в Західній Європі найчисленніші етноси зазвичай домінували над менш численними у політичній соціальній, мовній, культурній та практично всіх інших сферах. За таких умов правове закріплення мовних і культурних переваг перших обмежувало б можливості других і спричиняло б їх деетнізацію, а в подальшому – асиміляцію і навіть зникнення з історичної сцени. Тому законодавство багатьох європейських країн передбачало захист етнічних меншин, створення для них певних пілг з метою захисту від дискримінації та лінгвоциду.

С. Римаренко зазначає, що “в Західній Європі право нації на самовизначення, в основному, було реалізоване й практично (за деякими винятками) зняте з порядку денного. Тому сьогодні на Заході говорять не про права нації, а переважно про права людини, маючи на увазі не стільки політичні й національні права, скільки громадянські. У колишніх же тоталітарних і авторитарних державах принцип рівності й самовизначення так і не було реалізовано ні щодо народів, ні щодо людини” [8, с. 45]. Процес реалізації цього принципу в незалежній Україні та інших пострадянських державах, що розпочався в останні роки, знову загострив дискусію про співвідношення прав людини і нації.

В Україні триває полеміка між прихильниками двох концепцій оптимізації гарантій мовних прав. Одні віддають перевагу “свободі самовизначення індивідів” при виборі останніми відповідної орієнтації у формуванні державної політики щодо їхніх потреб (це переважно ті, хто вбачає в українських реаліях порушення особистісних прав русофонів унаслідок звуження сфери застосування російської мови). Інші наполягають на необхідності пріоритетного забезпечення й захисту групових мовно-культурних прав, насамперед прав титульної етноукраїнської спільноти, а також неросійських меншин України, які зазнали російськомовної акультурації [9].

Отже, закріплення в українському законодавстві концепції поєднання індивідуальних і колективних (групових) прав, законодавче визначення їх змісту й обсягу, їх оптимальне сполучення, закріплення умов реалізації цих прав потребують виваженості і спеціальних підходів до вирішення пов’язаних із цим проблем.

Слушною є думка С. Римаренка про те, що треба відмовитися від будь-якого пріоритету і зрозуміти, що принцип рівноправності та самовизначення нації є необхідною передумовою для повноти здійснення всіх прав та свобод людини, й шукати вихід не на шляхах розриву, протиставлення прав людини і нації (народу), не визначати пріоритети, як це робиться законодавцями, а йти шляхом їх всебічного врахування, гнучкого сполучення, тобто шляхом демократизації суспільних інтересів... На нашу думку, протиставлення особи нації, загалом, недоречне. Адже особу може підтримати передусім саме такий важливий елемент людського буття як нація, етнічність, які можуть надати і надають особі певну комфортність... самоусвідомлення нації як самоцінності дає можливість осмислити і самоцінність

кожної людини та водночас визначитися щодо цінностей інших націй. І справді, тільки побувавши в лоні загального, індивід, збагатившись, порівнявши себе з іншими, в змозі оцінити та збагнути неминучу цінність другого, а через нього й самого себе як щось значуще” [8, с. 39–40]. Важливу роль у цьому процесі відіграє держава, бо “вищою цінністю особа може почувати себе, якщо такою вважає її держава, якщо саме такою є державна політика щодо людини. Тобто, ми маємо своєрідне замкнуте коло: людина – етнос – держава – людина” [Там же, с. 45].

Дієвим механізмом забезпечення індивідуальних і колективних мовних прав є мовний обов’язок, під яким слід розуміти вид і міру суспільно необхідної поведінки як окремих осіб так і національних меншин, мовних спільнот у цілому, зумовлену потребами задоволення інтересів особи і суспільства. Обов’язок одночасно спрямований і на створення сприятливих умов для всебічного та вільного розвитку кожним своєї особистості, і на досягнення загального добробуту в суспільстві. Це цілком співзвучне з положенням ст. 23 Конституції України: “Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, а має обов’язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості” (курсив наш. – Т. К.) [4] і ст. 29 Загальної декларації прав людини: “Кожна людина має обов’язки перед суспільством, в якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи” (курсив наш. – Т. К.) [2]. Тобто на сьогодні важливим правовим конструктом і механізмом реалізації мовних прав виступають мовні обов’язки, що цілком логічно, адже саме завдяки такій кореляції визначається обсяг свободи індивіда, що не порушує свободи інших осіб.

На жаль, у Конституції України не закріплено обов’язок знати державну мову, що в умовах українських реалій підриває її престиж, призводить до витіснення її російською мовою, дає ґрунт окремим політичним силам піднімати питання про дві державні мови в Україні на умовах заміни української мови російською, а не їх рівності.

На сьогодні в науковій думці існує три позиції щодо прав людини, в тому числі й мовних прав: 1) віддання переваги індивідуальним правам; 2) віддання переваги колективним правам; 3) заперечення пріоритету будь-яких прав і досягнення компромісу між індивідуальними і колективними правами, які не можна чітко розмежувати, оскільки права людини мають дуальний характер.

Принцип поєднання індивідуальних інтересів особи з інтересами інших осіб, держави і суспільства є одним з визначальних принципів конституційного статусу особи в Україні. Механізмом забезпечення мовних прав є мовний обов’язок, який одночасно спрямований і на створення сприятливих умов для всебічного та вільного розвитку кожним своєї особистості, і на досягнення загального добробуту в суспільстві. Це є підставою для редакції ст. 10 Конституції й закріплення в ній конституційного обов’язку вивчати й знати державну мову. Поклавши на громадян такий обов’язок, захистивши українську мову і мовне право української нації, держава повинна забезпечити реалізацію мовних прав інших мовних спільнот та індивідів.

Література:

1. Конституція України : прийнята 28 червня 1996 р. на п'ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/content/constitution.html>.
2. Загальна декларація лінгвістичних прав. – Барселона, 8 червня 1996 р. – Режим доступу : www.pen.Russia.org/ling-co.htm.
3. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 року. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/go/995_015.
4. Конвенція ООН про права дитини : прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 року та набула чинності 2 вересня 1990 року. Ратифікована постановою Верховної Ради України від 27 лютого 1991 р. №789XII. – Режим доступу : http://www.unicef.org/ukraine/convention_small_final.pdf.
5. *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітологічний аналіз / І. Кресіна. – К. : Вища шк., 1998. – 392 с.
6. *Кьєркегор С.* Страх і трепет / С. Кьєркегор. – М. : Республика, 1993. – 112 с.
7. Ословские рекомендации по языковым правам национальных меньшинств и пояснительная записка. – Гаага : Фонд по межэтническим отношениям, 1998. – 39 с.
8. *Римаренко С. Ю.* Індивідуальні і колективні права: компаративний аналіз / С. Ю. Римаренко // Університетські наукові записки. – 2007. – № 2 (22). – С. 35–46.
9. *Шульга Н. А.* Базовые принципы и ценности европейских стандартов языковой политики / Н. А. Шульга // Проекты законов о языках – экспертный анализ. – К., 2000. – С. 7–22.
10. *Frank T.* Are Human Rights Universal? / T. Frank // Foreign Affairs. – 2001. – Vol. 80. – № 1.
11. *Herrmann P.* (ed) Human Beings-between the Individual and the Social / P. Herrmann. – N.Y., 2005
12. *Ignatieff M.* The Attack on Human Rights / M. Ignatieff // Foreign Affairs. – 2001. – Vol. 80. – № 6. – P. 100–120.
13. *Jonston D.* Native Rights as Collective Rights: A Question of Group Self-Preservation / D. Jonston // Kymlicka W. (ed.). The Rights of Minority Cultures. – Oxford, 1995. – 387 p.
14. *Lasker G.* (ed.) On Individual Freedom and Individual Responsibility: Balancing Society's Requirements and Individual needs / G. Lasker // International Conference on System Research. – Buden-Buden, 2005.
15. *Mar-Molinero C.* The Politics of Language in the Spanish-Speaking World From colonization to globalization / C. Mar-Molinero. – London and New York: Routledge, 2000. – 256 с.
16. *Modood T.* The Politic Multiculturalism in the New Europe / T. Modood . – London, 1997.
17. *Patten A.* Introduction. Language Rights and Political Theory: Context, Issues and Approachs / A. Patten // Language Rights and Political Theory. – London: London University Press, 2003. – P. 29.

18. *Reaume D.* Beyond Personality: The Territorial and Personal Principles of Language. Policy Reconsidered / D. Reaume // Language Rights and Political Theory. – London: London University Press, 2003.

19. *Skutnabb-Kangas T.* En collaboration avec Marc Rannut. Linguistic Human Rights / T. Skutnabb-Kangas ; Overcoming Linguistic Discrimination. Contributions to the Sociology of Language 67. Mouton de Gruyter, Berlin & New York, 1995. – 478 p.

20. *Studdert D.* Conceptualizing community : beyond the State and Individual / D. Studdert. – N.Y., 2005. – 221 p.

Надійшла до редколегії 24.10.2012 р.

УДК 35.072

В. Г. КОВАЛЬЧУК

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СУЧАСНИХ ТЕОРІЙ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

Здійснено аналіз сучасних теорій регіонального розвитку. Розглянуто залежність організаційно-управлінських моделей регіональної політики від рівня соціально-економічного розвитку держави. Визначено необхідність подальшого вдосконалення державного регулювання соціально-економічними процесами, забезпечення успішної реалізації та результативності заходів щодо адекватності важелів та інструментів регіональної політики потребам регіонів, їх впровадження в Україні.

Ключові слова: регіональний розвиток, державне управління, соціально-економічні процеси.

The analysis of modern theories of regional development. The relation of organizational and managerial models of regional policy on the level of socio-economic development. The need for further improvement of state regulation of social and economic processes, to ensure the successful implementation and effectiveness of measures the adequacy of levers and instruments of regional policy needs of regions and their implementation in Ukraine.

Key words: regional development, governance and socio-economic processes.

Процеси регіонального розвитку в умовах постіндустріального суспільства спираються на закладених постулатах західної та радянської шкіл регіональної економіки, що мають суттєві відмінності в підходах до побудови теорії та в її призначенні. Цим зумовлено актуальність дослідження проблематики регіоналістики на українських теренах, зокрема щодо з'ясування шляхів вдосконалення державного регулювання соціально-економічним розвитком регіонів.